

AKTIERA RUNA

21. GADSIMTA LATVIEŠU TEĀTRĪ

ZANE DAUDZIŅA

AKTIERA RUNA

21. GADSIMTA LATVIEŠU TEĀTRĪ

82.08 (075.4)

Da 835

Guntas Plotkas vāka dizains
Matīsa Daudziņa ilustrācijas

Zane Daudziņa

AKTIERA RUNA 21. GADSIMTA LATVIEŠU TEĀTRĪ

Apgāda Zvaigzne ABC vadītāja VIJA KILBLOKA

Zinātniskā vadītāja *Dr. philol.*, prof. Valda Čakare

Projektu vadītāja *Meldra Āboliņa*

Redaktore *Elīna Vanaga*

Korektore *Zinta Stikute*

Mākslinieciskā redaktore *Inguna Kļava Švanka*

Maketētāja *Ilze Šmite*

Apgāds Zvaigzne ABC, SIA, K. Valdemāra ielā 6, Rīgā, LV-1010. Red. nr. R-535.

Jelgavas tipogrāfija

Šis ir ar autortiesībām aizsargāts darbs. Darba reproducēšana vai jebkāda cita neatļauta izmantošana ir autortiesību pārkāpums. Par autortiesību pārkāpšanu ir paredzēta atbildība Krimināllikuma 148. pantā. Saskaņā ar Autortiesību likuma 69.¹ pantu persona ir arī mantiski atbildīga par visiem zaudējumiem un morālo kaitējumu, kuru tā radījusi ar autortiesību pārkāpšanu.

© Zane Daudziņa, 2022

© Matīss Daudziņš, 2022

© Mākslinieciskais noformējums, literārā apdare, izdevums latviešu valodā,

Apgāds Zvaigzne ABC, 2022

ISBN 978-9934-31-101-7

SATURS

Priekšvārds.....	9
1. Aktiera runa: terminoloģija un raksturojums	15
1.1. Darbā izmantoto jēdzienu problemātika.....	15
1.2. Īss ieskats latviešu teātra runas tradīcijā	37
2. Aktieris un teksts	47
2.1. Postdramatiskais teātris – teātra emancipācija no literārā teksta un mimēzes	47
2.2. Postdramatisms latviešu teātrī	54
2.3. <i>Verbatim</i> ietekme.....	65
2.4. Verbālie aizēnojumi	71
2.5. Aktiera runas specifika prozas dramatisējumos.....	78
2.6. Aktieris – teksta autors.....	82
2.7. Teksta kā pašvērtības atgriešanās aktiera runā.....	89
3. Aktiera runas rīki 21. gadsimtā	93
3.1. Aktiera darbs kā amats	93
3.2. Aktiera runas rīku vispārīgs raksturojums	96
3.3. Aktiera runas fiziskie rīki	102
3.3.1. Elpa	102
3.3.1.1. Elpas fizioloģija.....	102
3.3.1.2. Aktiera elpa kā zīme telpā	107
3.3.2. Balss	110
3.3.2.1. Aktiera balss kā kultūras fenomens.....	112
3.3.2.2. Balss fizioloģiskie aspekti	118
3.3.2.3. Aktiera balss saišu veselība	121

3.3.2.4. Balss saišu problēmas novecošanas dēļ un ar to saistītās aktiera runas problēmas	131
3.3.2.5. Skatuves čuksts.....	134
3.3.2.6. Pauze	135
3.3.3. Artikulācija	137
3.3.3.1. Bioloģiskas dabas traucējumi	139
3.3.3.2. Telpiskie šķēršļi	139
3.3.3.3. Tehniskie šķēršļi	141
3.3.3.4. Akcents	142
3.3.3.5. Nevērīga izruna	143
3.4. Aktiera runas psihiskie riki	145
3.4.1. Uztvere un koncentrēšanās spēja	145
3.4.2. Atmiņa	151
3.4.2.1. Aktieru atmiņas traucējumi un negaidīti tās uzplaisnījumi	156
3.4.2.2. Pārteikšanās	158
3.4.3. Iztēle.....	163
4. Aktiera runa un telpa	169
4.1. Teātra telpas izmaiņu vispārīgs raksturojums.....	169
4.2. Mūsdienu tehnoloģiju ietekme uz publikas un aktiera mijiedarbi un izrādes telpu	173
4.3. Mikrofons kā aktiera balss “pagarinājums”	177
4.4. Mikrofons – aktiera runas un izrādes telpas organizācijas rīks	185
5. Aktiera runa un publika	193
5.1. Publikas loma laikmetīgajā teātrī.....	193
5.2. Publikas reakcijas, to veidi un ietekme uz aktiera runu	203
5.2.1. Aplausi	206
5.2.2. Smieklī	209
5.2.3. Asaras	213
5.2.4. Klusums.....	214
5.3. Skatītāji, telpa un aktiera runa tajā.....	216

Nobeigums	223
Tēzes	228
Izmantotās literatūras un avotu saraksts	232
Pielikumi	255
1. pielikums. Skatuves runas termini dažādās Eiropas valodās.....	255
2. pielikums. Aktiera runas rīki 21. gadsimtā.....	256
3. pielikums. Aktiera runu nodrošinošās sistēmas	257
4. pielikums. Kvalitatīvās intervijas ar teātra nozares profesionāļiem	259
Saruna ar aktrisi Elvīru Baldiņu	259
Saruna ar skatuves runas pedagogi, LKA emeritēto profesori Ainu Matisu	287
Saruna ar LKA profesoru, teātra zinātnieku, režisoru un Liepājas aktieru kursa runas pasniedzēju Jāni Siliņu	303
Saruna ar kino un teātra režisoru, skatuves mākslas pedagogu, LKA profesoru Pēteri Krilovu.....	311
Saruna ar režisoru, komponistu un mūziķi Vladislavu Nastavševu.....	317
Saruna ar filozofu, teātra režisoru Uldi Tironu	337
Saruna ar teātra režisoru Viesturu Meikšānu	349
Režisora Viestura Meikšāna saruna ar Zani Daudziņu	354
Saruna ar teātra skaņu operatoriem Jāni Miežiti un Mārtiņu Strelēvicu par aktieru runas rīkiem 21. gadsimtā.....	362
Pateicības	383

PRIEKŠVārds

Grāmatas pamatā ir pētījums par profesionālo aktieru runu latviešu teātrī 21. gadsimta pirmajos divdesmit gados (2000–2020). Tas ir laiks, kad padomju ērā labi izkopto psiholoģiskā reālisma tradīciju nomaina jaunu mākslas tendenču un tehnoloģisku sasniegumu ietekmēta teātra valoda. Straujā tehnoloģiju attīstība nozīmīgi skar visus dzīves līmeņus, tostarp teātri, turklāt no visiem aktieru izpausmes aspektiem tieši aktiera runa moderno apskaņošanas tehnoloģiju ietekmē mainās visvairāk. Viena no 21. gadsimta problēmām latviešu teātrī ir grūtības dzirdēt un saprast aktiera teikto, tāpēc grāmatā tiks apskatīti šajā kontekstā aktuāli jautājumi. Cik lielā mērā kvalitatīvas izmaiņas runveidē ir laikmeta diktēta problēma? Vai problēmās vainojami objektīvi apstākļi? Cik izteikti 21. gadsimta runas tehnika atšķiras no tā, kā vecmeistari strādāja ar vārdu teātrī? Lai pēc iespējas vērīgāk un detalizētāk izvērtētu minēto problēmu, īpaša uzmanība tiks veltīta aktiera runas izpausmju spektra analīzei un šīs izpausmes nodrošinošo instrumentu jeb rīku kopuma aprakstam.

Akcentējams ir fakts, ka grāmatā pētīta teātra vēsturē līdz šim nepieredzēta situācija, kad aktiera uzdevumu amplitūda postdramatiskā teātra apstākļos ir būtiski paplašinājusies no teksta izpildītāja līdz pat tā radītāja jeb demiurga lomai. 21. gadsimta aktiera izpausmes bieži paredz tehnoloģiski izmainītu balss spēka gradāciju, gandrīz bezgalīgas balss modulēšanas iespējas, atšķirīgu balss toņu spektra lietojumu un pavisam noteikti arī atšķirīgu

domāšanas veidu, kādu mūsdienās aktieris kā mākslinieks lieto, lai radītu tēlu un atsevišķos gadījumos pilnīgi no jauna veidotu izrādes tekstu digitālas vides radītos apstākļos. Tehnoloģiju uzurpētās vides rezultātā ir mainījusies ne vien publikas uztvere, bet arī izrāžu veidotāju mākslinieciskais rokraksts un stils; jaunajam laikmetam raksturīgs fragmentārisms, laika un telpas nosacītība bezgalīgās variācijās. Tik sazarotas stilistikas apstākļos latviešu aktieris vēl nekad agrāk nav darbojies. Pētījuma fokusā ietverts minēto apstākļu rezultātā transformētais latviešu teātris, kas 21. gadsimta pirmo divdesmit gadu laikā pieredzējis ne vien radošuma izvirdumu, bet arī dziļu aktiera runas krīzi. Jaunā situācija iezīmē virkni aktiera runas problēmu, no kurām izteiktākās ir pārāk klusa un neskaidra runa, kas otrā galējībā izpaužas kā vēlme pārspīlēti decenti un skaļi raidīt runātos vārdus, tādējādi iekrītot forsētas deklamācijas valgos.

Pētot aktiera runas problemātiku mūsdienu latviešu teātrī, es gan analizēju skatuves runas attīstības vēsturiskos procesus, gan vērtēju un salīdzināju literatūru, kas publicēta saistībā ar uzstāšanās mākslas apguves pamatprincipiem un tās pedagoģisko metodiķu. Jau sākotnējā pētījuma organizācijas posmā, definējot pētāmās parādības terminoloģiskos aspektus, nācās veikt nozīmīgu korekciju jēdziena formulējumā, proti, pētāmo priekšmetu “skatuves runa” aizstāt ar jēdzienu “aktiera runa”, tādējādi izvēloties mūsdienīgāku rakursu daudzpusīgajai latviešu teātra kopainai. Secinājusi, ka 21. gadsimtā tā dēvētā skatuves runa neaprobežojas ar konvencionālā modeļa – t.i., skatuve un runa, kas raidīta no izgaismota pacēluma tumsā sēdošai publikai, – īstenojumu, bet tiek izrādīta “melnās kastes” tipa teātra ēkā, pagrabos, bēniņos, dzīvokļos, pagalmos un vestibilos, es nonācu pie Latvijas apstākļiem jauna, vienlaikus skaidri saprotama un arī starptautiski viegli uztverama pētījuma priekšmeta – “aktiera runa”. Šādi formulētas

parādības pētījums ir latviešu teātra zinātnē oriģināls un novatorisks. Iedziļinoties ne vien latviešu autoru, bet arī angļu un krievu valodās publicētajos tematiskajos materiālos, top skaidrs, ka lielākajā daļā aktiera runu aprakstošo izdevumu pētāmā parādība aprakstīta vien no praktiskās metodikas apguves aspekta, tādējādi šī grāmata uzskatāma par mēģinājumu aizpildīt absolūto robu aktiera runai veltīto zinātnisko pētījumu vakuumā.

Pētniecības procesa rezultātā gandrīz simtprocentīgi apstiprinājās mans hipotētiskais pieļāvums: aktiera runa latviešu teātrī ir mainījusies tāpēc, ka kardināli mainījies pats latviešu teātris. Jauno apstākļu determinēts, aktiera runas fenomens 21. gadsimtā ir piedzīvojis un joprojām turpina piedzīvot tādas pārmaiņas, kādas gadu tūkstošiem ilgā teātra vēstures procesā nav bijušas raksturīgas. Tehnoloģiju straujā ienākšana visās cilvēka dzīves jomās ir skārusi un turpina skart arī teātra, tostarp aktiera runas jomu. Pētījumā argumentēti un skaidri norādīts, kā skaņu pastiprinošo efektu izmantojums izrādēs maina aktiera runas pamatelementu kopumu, būtiski papildinot aktiera psiholoģisko un fizisko runas rīku klāstu ar vēl vienu raksturlielumu – tehnoloģiskajiem rīkiem. Šāda klasifikācija, kurā aktiera runas rīki iedalīti fizioloģiskajos (elpa, balss, artikulācija), psiholoģiskajos (atmiņa, uztvere, iztēle) un tehnoloģiskajos (mikrofoni), ir neapšaubāmi novatoriska ne vien Latvijā, bet, kā ļauj secināt pētījuma izvērsums, arī plašākā mērogā. Minētā dalījuma pamatā ir empīrisko datu apstrādē gūtais secinājums, ka 21. gadsimtā aktieris, jo īpaši uz lielās skatuves, reti ir dzirdams bez tehniska skaņas pastiprinājuma.

Izvirzītais mērķis – izprast aktiera runas kvalitātes izmaiņas, to cēloņu un seku sakarības – lika fokusēties uz latviešu teātra zinātnē līdz šim atsevišķi nepētītiem izrādes elementiem, tādiem kā čuksts, kļiedziens, smiekli utt. Tāpat pasaulē daudz (Latvijā

mazākā mērā) pētītais teātra elements – publika – latviešu teātra zinātnē līdz šim nav skatīts kontekstā ar aktiera runas izpausmēm izrādē. Grāmatā “Aktiera runa 21. gadsimta latviešu teātrī” šo parādību mijiedarbes analīzei atvēlēta vesela nodaļa. Uz publikas un aktiera runas savstarpējo attiecību pētījuma rakursu mani virzīja empīriskā aktrises pieredze un vēlme noskaidrot aktiera un publiskas “savienoto trauku” principa slēpto būtību. Pētījuma gaitā man izdevās ja ne pierādīt, tad vismaz detalizēti aprakstīt, kāds ir publikas reakciju atgriezeniskais efekts uz izrādē spēlējošo aktieri un viņa skanisko izpausmi. Papildus tam es tiecos fiksēt un raksturot latviešu teātrī jaunu postdramatisko tendenci, kas spēcīgi ietekmē aktiera runu, proti, tendenci pašos pamatos noārdīt tekstuālo prioritāti, ne vien dekonstruējot teksta klātbūtnes elementu dramatiskajā teātrī kā tādā, bet arī paplašinot ikviena postdramatiskā izrādē spēlējoša aktiera lomu no izpildītāja līdz izrādes teksta vai tās gaitas demiurga lomai. Lai gan postdramatisms latviešu teātra zinātnes ainā ir sīki aprakstīts un plaši iztirzāts temats, šī pētījuma novitāte atklājas saistībā ar īpašu akcentu uz izrādē runātajiem vārdiem un aktieru skaniskajām izpausmēm.

Viens no iemesliem, kādēļ Latvijā trūkst zinātnisko pētījumu par aktiera runu, ir elitāri šaurs runas speciālistu loks, kura darbība aprobežojas galvenokārt ar praktisko līmeni. Šajā grāmatā ietvertās problēmas tiks skatītas jaunāko pasaules pētījumu kontekstā, respektīvi, pētījums ir balstīts uz jaunākajiem pasaulē pieejamiem kognitīvo zinātņu un neirozinātnes atklājumiem saistībā ar aktiermākslu un teātri kopumā. Teātra pētnieku Džona Laterbija, Rondas Blēras un Rika Kempa kognitīvo zinātņu un neirozinātnes rakursā veiktie pētījumi izmantoti, lai raksturotu runas rīkus un to izmaiņas, savukārt ieskats postdramatiskā teātra teorijā, pastiprinātu uzmanību vēršot uz Hansa-Tīsa Lēmana

iedibināto postdramatisma jēdzienu un analīzi, nepieciešams, lai raksturotu vispārējo teātra ainu mūsdienu apstākļos. Aktiera runas atsevišķie elementi un tās kopējais raksturojums mūsdienu teātrī aplūkots semiotiķa Džona Vitmora teātra režijas teorijas kontekstā. Īpašu pietuvinājumu postpadomju reģionam raksturīgajiem kultūrvēsturiskajiem apstākļiem un paaudžu paaudzēs pārmantotajai Staņislavska metodes aktieru meistarības praksei sniedz krievu skatuves runas pedagogu Annas Petrovas un Vladimira Galendejeva publikācijas. Plašāku kultūrvēsturisko kontekstu pētījumam nodrošina ieskats balss fenomena pētnieces Oksanas Bulgakovas apcerējumā “Balss kā kultūras fenomēns”. Ieskatu aktieru runas latviešu tradīcijā sniedz Plūdoņa, Zeltmata, Olgas Bormanē, Dzintras Mendziņas un citu skatuves runas pedagogu publicētais mantojums. (Šeit vietā piezīmēt, ka pētījumā ievērots vienots stils: iekavās aiz personvārda, minot to pirmo reizi, norādīta vārda rakstība oriģinālvalodā, savukārt gadskaitļi minēti tikai tām personām, kuru vairs nav mūsu vidū.) Rakstu krājumu “Latvijas jaunā režija”, “20. gadsimta teātra režija pasaulē un Latvijā” un “Latvijas teātris: 20. gs. 90. gadi un gadsimtu mija” izmantojums garantē konkrētu pietuvinājumu manis izvēlētajam laika nogrieznim latviešu teātra ainā. Pētījuma vēsturisko kontekstu veido atsauces un citāti no latviešu teātra tapšanas procesu aprakstošajām publikācijām, kurās nozīmīga vieta atvēlēta aktiera runas fenomenam. Vēsturisko publikāciju citātos apzināti saglabāta tālaika rakstībai atbilstošā maniere un stils.

Pētījuma empīrisko pamatu veido vairāk nekā divdesmit gadus ilga aktrises darba prakse (lomu sarakstu sk. 252.–254. lpp.), kopš 2000. gada Latvijas Kultūras akadēmijā docētais kurss “Skatuves runa” un ikdienas pedagoģiskais darbs, kuršos un semināros konsultējot Latvijas skolu skolotājus, augstskolu pasniedzējus, radio un televīzijas žurnālistus, ministriju ierēdņus, politiķus, amatieru

aktieru kolektīvu dalībniekus, uzņēmējus un dažādu iestāžu darbiniekus runas jautājumos. Tāpat par nozīmīgiem avotiem uzskatāmas pielikumā ietvertās deviņas kvalitatīvās intervijas ar Latvijas teātra vidē nozīmīgām personībām, kuru saikni ar aktiera runu apliecina specifisku teātra izrāžu iestudēšanas pieredze un apzināta vai netieša pedagoģiskā prakse saistībā ar runātā vārda interpretāciju teātrī. Empīrisko bāzi veido arī pielikumā neietvertās, bet manā personīgajā arhīvā saglabātās kvalitatīvās intervijas ar dažādu Latvijas teātru aktieriem par runas jautājumiem un runas rīku pielietojuma specifiku teātrī, kā arī atsevišķas latviešu teātra kritiķu un žurnālistu publikācijas presē un tīmeklī. Par vērtīgu pētnieciskās izziņas materiālu un tādējādi nozīmīgu avotu uzlūkojama arī ikviena manis redzētā un darbā analizētā Latvijas profesionālo teātru izrāde 20. un 21. gadsimta mijā, kā arī 21. gadsimta pirmajos divdesmit gados (izrāžu uzskaitījumu pieminēšanas secībā sk. 248.–251. lpp.).

Zane Daudziņa